

Agris TIMUŠKA
 Latviešu valodas institūts

REĢIONĀLAS DIALEKTĀLAS KOMPARATĪVKONSTRUKCIJAS SALĪDZINOŠI VĒSTURISKĀ ASPEKTĀ

Izlokšņu salīdzinājuma konstrukciju kompleksa analīze ir īpaši aktuāla šīs specifiskās valodas parādības adekvātas leksikogrāfiskās atveides nolūkā resp. tās noderība salīdzinājumu vārdnīcu veidošanā šķiet nenoliedzama. Viens no būtiskākajiem izpētes aspektiem te ir arī salīdzinājumu seniskums jeb rašanās vai iesakņošanās laiks, ciktāl to vispār iespējams noteikt pašreizējā valodas attīstības stadijā. Proti, pašlaik plašākā zinātniskajā aprītē esošie dialektoloģiskie materiālu vākumi, kuros sastopamas komparatīvkonstrukcijas, datējami no 20. gs. sākuma līdz mūsdienām (galvenokārt Latviešu valodas institūta Apvidvārdu daļas izlokšņu leksikas kartotēkas); hipotētiski daudz senāki nešķiet arī dialektālās leksikogrāfijas avotos resp. izlokšņu vārdnīcās, pirmām kārtām Milēnbaha-Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīcā” (ME) un tās Papildinājumos (EH) atspoguļotie stabilie salīdzinājumi, ja vien tos nebalsta piemēri no folkloras – pasakām vai dainām. Tieši tādēļ būtu svarīgi reģionālas dialektālas komparatīvkonstrukcijas aplūkot arī diahronijas sakarā.

Izlokšņu salīdzinājumu fiksācijas un leksikogrāfiskās interpretācijas sākotni latviešu valodniecībā tradicionāli pieņemts meklēt veclatviešu rakstu avotos un 17.–18. gs. latviešu vārdnīcās (sal. Zemzare, 1961). Tomēr, kritiski izvērtējot šos darbus, kļūst acīmredzama to lielākās daļas neatbilstība nopietnai dialektoloģiskai izpētei nule minētajā aspektā. Vairumam 17.–18. gs. vārdnīcu (izņemot, protams, Langes, Stendera un Langija darbus) raksturīga spēcīga svešvalodu – vācu, poļu, krievu, leišu valodas u. c. – ietekme dažādos valodas līmeņos, paši autori nav pietiekami labi pārzinājuši latviešu valodu, kā rezultātā šo vārdnīcu latviskās daļas ir itin kroplis un nespēj atspoguļot reālo valodas toreizējās attīstības ainu, ko jau mūsu gadsimta 20. gados atzinis J. Endzelīns.

Par nodēriģāku avotu izlokšņu salīdzinājumu izpētē droši varam uzskatīt latviešu klasiskās tautasdziesmas – „Latvju Dainas”. Lai gan, kā norāda A. Ozols, „tautasdziesmu valoda, būdama dialektāli specificēta literāra valoda, atšķiras no parastās dialektu resp. izlokšņu sarunvalodas, ko teicēji lieto ne tikai ikdienas dzīvē, bet parasti arī nesaistītā valodā veidotajos folkloras sacerējumos” (Ozols 1993, 13), tajā vispārīgos vilcienos tomēr darbojas tādas pašas likumsakarības kā pārējās valodas apakšsistēmās. Tiesa gan, „teicējs rada s a v ā dialektā, izmantojot tā normas, bet viņa dzejas valodā būs m a z ā k d i a l e k t i s m u nekā viņa ikdienas runā, tāpēc ka viņš atlasa precīzākās, tipiskākās un tanī pašā laikā spilgtākās formas” (turpat: 13–14). Līdzīgu būtisku momentu konstatējusi B. Bušmane: „tieši folkloras valodā atrodamas dažādu laikmetu un sociālo grupējumu

veidotas iezīmes ne tikai saturā, bet arī valodā“ (Bušmane 1989, 21). Kopumā „folkloras valoda parasti nestāv pāri atsevišķiem dialektiem, kā tas mēdz būt ar apzināti normēto literāro resp. rakstu valodu“, secina A. Ozols (1993, 9).

Vēl šai sakarā der atcerēties J. Endzelīna uzskatu: „Ir man gadījies dzirdēt un lasīt, ka mūsu tautasdziesmu valoda ne vienmēr atspoguļojot tīru izloksni: dažreiz tā esot izlokšņu jaukums. Tā formulēts, šis spriedums var tikt pārprasts, un tāpēc der par to izteikties plašāki. Personas, kas vispāri nerunā tīru izloksni, arī tautasdziesmās var ienest svešu izlokšņu elementus. Bet personas, kas tīri runā dzimto izloksni, vispāri patur to arī tautasdziesmās. Tikai rituma prasības spiež paturēt dažas valodas īpatnības, kas ikdienas valodā jau ir zudušas, tā dažus sintaktiskus savienojumus (piem., daudzsk. ģenitīvu aiz prēpozīcijām, dažas locījumu formas bez prēpozīcijas), vecākas un pilnīgākas galotnes (pieskaitot te arī „lāpāmos“ patskaņus), adverbu vēlākā priedēkļa vietā (piem., *no-sa gauži raudājos*) u. c. Var paturēt no kaimiņu novada pārjemtās dziesmās arī kādu pārjēmējiem nepazīstamu vārdu, pie kam tāds vārds var pa daļai paturēt devēju izloksnes izrunu, piem., *gaŗu ī veca ie* vietā u. c. Bet, šos ierobežojumus atskaitot, personas, kas vispāri runā tīru izloksni, sniedz arī tautasdziesmas tīrā izloksnē; to man ir rādījuši mani dziesmu uzrakstījumi dažādos Latvijas novados“ (Endzelīns 1933, 16–17).

Te gan jāpiebilst, ka J. Endzelīna „tautasdziesmu uzrakstījumi“ nav iekļauti Kr. Barona un H. Visendorfa „Latvju Dainu“ akadēmiskajā izdevumā (LD), kas šajā gadījumā bija galvenais izpētes avots, tomēr arī pēdējā rodamas īpatnējas salīdzinājuma konstrukcijas ar vairāk vai mazāk izteiktām seniskām dialektālām iezīmēm. Tematiski interesantas te ir precību cikla dziesmas.

Tā, piem., Krimuldā reģistrētais dainas fragments:

*Jāj' pret meitu māmuliņas,
Kā saulīte mirdzēdams* (LD 13257),

arī Dzirciemā: *Jāš' pie meitu māmulītes,
Kā saulīte spīdēdams,
Kā saulīte spīdēdams,
Kā zvaigznīte mirdzēdams* (LD 13257, 1)

normatīvā ziņā ir neitrāls salīdzinājumā ar Vatrānē dzirdēto:

*Jāj' pret meitu māmuliņu,
Kā saulīte mirdzēdam'*
vai Madlienā fiksēto:
*Jāj' pret meitu māmuliņu
Kā saulīte margodama.*

Abi pēdējie varianti, šķiet, uzskatāmi par senākiem sintaktiskiem fenomeniem, jo tajos komparatīvkonstrukcijā saglabāta ar salīdzināmās daļas leksēmu nesaskaņotā divdabja forma atributīvā funkcijā; saskaņojums te realizēts ar salīdzinātājdaļas leksēmu.

Šādu senāku gramatisku formu eksistenci iespējams konstatēt tieši viena areāla izlokšņu tautasdziesmu sastatījumā, proti, līdzās vairākām „mūsdienīgām“ vai „literārām“ dai-

nām noteikti atrodas vismaz viena ar senu tieši šim valodas areālam raksturīgu formu lietojumu. Piem., salīdzinājumā

*Dzeltans manis kumeliņis,
Kā viens vaska rituliņis*, kas reģistrēts Rāvā (LD 13252),

forma *rituliņis* varētu būt radusies arī rit(u)ma prasību dēļ, toties skaidri dialektālas konkrētā areāla – kursisko izlokšņu – formas redzamas dainā no Cīravas:

*Viena pati sērdienīte
Jaunu meitu pulciņā;
Tai vizēja vainadzīnis
Kā viens zelta gabalīnis.*

Formas, gan ne satura ziņā līdzīga aina vērojama arī Nīcā fiksētajā tautasdziesmā, kur tautu dēls ir

*Mellis matis, balts vaidzīnis,
Kā viens putu gabalīns.*

Itin skaidri izlokšņu iezīmes atklājas arī, sastatot tekstus no ģeogrāfiski, arī lingvistiski attālākām izlokšņu grupām, piem., vidus dialekta pārejas izlokšnē Sikšņos reģistrēts salīdzinājums:

*Prūšu meitas skaistas, daiļas,
Zied kā rozes, magonītes* (LD 13248, 2),

turpretī lībiskajā Mazsalacā –

*Sprūšu meitas varen daiļ's,
Zied kā puķes, baltas roz's* LD 13248, 7),

turklāt te izskaņas vokāļu eliminācija nav vis rituma nosacīta, bet drīzāk gan tipiska izlokšnes iezīme.

Vieglāk konstatējamas, protams, ir komparatīvkonstrukcijas ar leksisko dialektismu lietojumu, toties to biežums nav pārāk liels un tās tikai atsevišķos gadījumos var apliecināt seniskumu, kā piem.:

*Šmīdris, garš tautu dēls,
Tā kā donis jūrmalā* (fiksēta Ēdolē; LD 13273, 1).

Vēl uzskatāmāk dialektālas iezīmes, tostarp arī senākas salīdzinājuma konstrukciju formas, atklājas vienas dziesmas variantu ceros, it īpaši, ja viena vai vairākas no salīdzinātajdaļas un/vai salīdzināmās daļas leksēmām ir fonētiski vai morfoloģiski variablas. Piem., tautasdziesmas fragmentā:

*Laižos pate upītē
Raudavīšu pulciņā,
Labāk upes raudavīte,
Ne brālīša līgaviņa* (LD 13234)

variablas ir leksēmas *raudave*, *-īte* un *brālis*, *-ītis*.

Citētajā variantā šis salīdzinājums reģistrēts Ēdolē, Ezerē, Raņķos, Tērvetē, Valtaiķos, Ventspilī, tātad Kurzemē un Zemgalē, ārpus areāla – Viskaļos Vidzemē; Vidzemei raksturīgākie varianti būs šādi:

Labāk upes raudavīte,
Ne bāliņa līgaviņa – tā Lazdonā, Litenē, Taurupē, Vecpiebalgā,
Vestienā, kā arī Saukā Augšzemē,
vai *Labāk upes raudavīte,*

Ne kā brāļa līgaviņa – Bērzu muižā, Jaunatē, Smiltēnē, Vietalvā; Tīrzā
(*Ne bāliņa ļaudaviņa*); Neretā un Saukā – *Ne brāliņa līgaviņa*.

Vēl Vidzemē ar leksēmas *raudave/raudava* citu morfoloģisko variantu *raudaviņa* šis salīdzinājums fiksēts Bērzaunē, Kāģeros, Liezērī, Sikšņos, Suntažos, Tīnūžos, Tīrzā (te: *Ne kā brāļa līgaviņa*); Neretā / Sunākstē – *Ne brāliņa līgaviņa*.

Toties Kurzemē un Zemgalē biežāk reģistrētas komparatīvkonstrukcijas ar formu *rauduvīte* – Alsungā, Gramzdā, Jaunaucē, Jaunsvirlaukā, Kabilē, Kandavā, Kroņa Misā, Nīgrandā, Padurē, Priekulē; savukārt sporādiski fiksētas formas *raudulīte* – Blīdenē, Rideļos, Secē, Tīnūžos un *raudainīte* – Oktē; Vidzemes sēliskajās izloksnēs: *raudevīte* – Sausnējā un Vietalvā.

Tikai Latgalē reģistrēti salīdzinājumi ar formu *raudive* resp. *raudivīte*:

Lobók upis raudiyeit'e
Na dzáròja ļaùdayeņa – Bērzgalē, Varakļānos; Līksnā (*Na atraiša ļaùdayeņa*) un *Lobók byušu par raùdivi*
Na dzáròja ļaùdayeņu – Sakstagalā.

Jāpiebilst, ka šī leksēma ir variabla arī semantiskā ziņā – tās pamatnozīmes ir 'pīle' un 'rauda', bet to šķīrums reizumis nav iespējams plašāka konteksta trūkuma dēļ, arī ME III 484 šķirklī *rauduve* doti kopumā 30 vārda morfonoloģiskie varianti ar piezīmi „iespējams, ka daži no te minētajiem piemēriem attiecas uz 2. nozīmi“:

rauduve, 1) *raūduve* Tr. {Rokaiži Aizputes apkārtnē}, *raūduve*² Bauskā, *ràuduve* Smiltēnē, *rauduva* U., *raūdava*² Vandzenē, *raudava* U., Ar., *ràudava*² Saikavā, Kl. {Sausnēja}, *raūdava* Blīdienē, *raudave* Manz., Karls. {Naukšēni}, *ràudeve* Jaunpiebalgā, *ràudeve*² Biržos, *raudeve* Lubānā, *rāūdev* Zlēkās .., *raudive* Infl. (z. B. Varakļānos [mit àu²], Ludzā, Ciblā, Mērdzenē), *raudiva* Infl. n.U., *raudule* Lielsalacā, Demin. auch *rauduliņa*, *rauduļiņa*, *raudaliņa*, *raudaļiņa*, *raudalīte*, *raudelīte*, *raudatiņa*, *raudainīte*, wilde Ente U., Manz. Lettus, Tafelente (fuligula ferina L.) .. U., Karls., Pfeifente U., Spießente (anas acuta), auch Hausente Ciblā: *maza*, *maza mūs[u] māsiņa*, *kâ ežera rauduvīte* (möglicherweise gehören einige von den angeführten Beispielen zu *rauduve* 2) (Var.: *raudulīte*, *raudaviņa*, *raudavīte*, *raudelīte*, *raudaliņa*, *raudaļiņa* 15352, 3, *raudatiņa*, *raudeviņa*) BW. 7336. *divi vien mēs māsiņas, kâ ežera raudavītes* (Var.: *raudevītes* 17519, 2. .. *laižuos pate upītē, raudavīšu pulciņā, labāk upes raudavīte* (Var.: *raudaviņa*, *raudulīte*, *raudainīte*), *ne brālīša līgaviņa* 13234 ..; 2) *raūduve* Tr., *ràudave*² Lizumā, *rauduvīte*, der Weißfisch Büttner n.U.;

sal. arī EH II 356: **rauduve**, 1): auch (mit -iv- gesprochen) Aulejā, Barkavā, Vārkavā, Zvirgzdinē (mit àu²), Kārsavā, Pildā (mit *au*); „*pīle*“ Zvirgzdinē.

II raudava, 1): auch (mit àu) C. {Drusti}.

*raudavēns*², das Junge einer Wildente: *raudavīte purvu šķīre, raudavēna meklēdama* BW. 17634, 1; „*pīlēns*“ Zvirgzdinē.

raudulēns Tdz. 38180, das Junge einer Wildente.

*rauduvēns (gesprochen mit -iv-) Pildā n. FBR .. das Junge einer *rauduve* I 1.

Vietumis Vidzemē gan šāda vārda polisēmija skausta, salīdzinājumā priekšroku dodot monosēmiskai leksēmai:

Labāk raudu pulciņā,
Nekā brāļa līgaviņa – Praulienā, Sinolē; Bilskā (*Ne dzērāja*
līgaviņa), *Labāk nira ezerā,*

Ne bāliņa līgaviņa – Bērzaunē

vai citai gramatiskai konstrukcijai:

Labāk guļu ezarā,
Ne kā brāļa gultiņā – Liepkalnē.

Kā nākas secināt no šī īsā, toties raksturojošā komparatīvkonstrukciju formu apskata, līdzīgu variantu izplatības areāli ir samērā plaši un ne vienmēr sakrīt ar izlokšņu grupu robežām. Tas vērojams arī citā tautasdziesmā, kuras sižets paredz vairāku (2–3) salīdzinājuma konstrukciju lietojumu, proti –

Tāi piektāja vasarā
Jāju sievas lūkoties.
Nolūkavu itin dailu,
Bet bij mella kā čigāns.

...

Izmazgāju vienu podu,
Vēl bij melna kā čigāns.

...

Izmazgāju trešu podu,
Nu bij balta kā jumprava.

Tā dziesma dziedāta Nīcā (LD 13297); Ventspilī turpretī:

Dabuj melnu kā čiganu un Bija balta, kā vāciete.

Līdzīgi arī Vidzemē – Annā, Mazsalacā, Sinolē; pārējie varianti fiksēti Zemgalē un Kurzemē:

Nu bij balta kā mamzele – Apšupē, Džūkstē;

... *melna kā čigane* un ... *balta kā vāciete* – Dzērvē, Džūkstē;

... *balta kā jumprava* – Zaļeniekos;

.... *balta kā muižniece* – Kursīšos;

kā arī ... *melna kā čiganka* un ... *balta kā vāciete* – Lieliecapā.

Lielāku precizitāti un konkrētumu reģionālu dialektālu salīdzinājumu seniskuma un izplatības noteikšanā, šķiet, varētu ienest komparatīvkonstrukcijas ar semantisko dialektismu lietojumu, jo tieši vārdu leksiski semantiskie varianti konkretizē kādas valodas parādības izplatības areālu lielākā mērā nekā fonētiskās vai morfoloģiskās, arī leksiskās atšķirības. Semantiskās atšķirības, ja tādas izdodas konstatēt, parasti koncentrējas vairāk

ierobežotā, dialektoloģiski vieglāk definējamā teritorijā. Taču diemžēl tautasdziesmu materiālā šādas salīdzinājuma konstrukcijas sastopamas ārkārtīgi reti, tā ka iepriekšminētajam apgalvojumam pagaidām vēl jāpaliek tikai hipotētiskā līmenī.

Noslēgumā nākas secināt, ka šāds pētījums, ja arī uzreiz nedod paredzētos rezultātus, tomēr būtu turpināms un padziļināms, 1) aptverot visu tautasdziesmu korpusu; 2) analīzē iekļaujot komparatīvkonstrukciju indeksu; 3) aplūkojot visus salīdzinājumu variantus – ne vien tradicionālos ar salīdzināmo partikulu *kā*, *nekā*, *ne* lietojumu, bet arī retāk sastopamos ar *aiz*, *līdz(i)* u.tml.

LITERATŪRA

Bušmane B., 1989, Nīcas izloksne, Rīga.

Endzelīns J., 1933, Piezīmes par mūsu tautasdziesmu formālo pusi, – Ceļi, II, 1933, 13–17 (citēts pēc: J. Endzelīns, Darbu izlase III 2: 119–123).

LD – K. Barons, H. Visendorfs, Latvju Dainas, I–VI, Jelgavā; Petrogradā, 1894–1915.

Ozols A., 1993, Latviešu tautasdziesmu valoda, Rīga (2. izdevums).

Zemzare D., 1961, Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam), Rīga.

REGIONALE DIALEKTALE VERGLEICHSKONSTRUKTIONEN UNTER HISTORISCH-VERGLEICHENDEM ASPEKT

Zusammenfassung

Im Beitrag wird die Idee proponiert, mundartliche phraseologische Vergleichskonstruktionen auch vom historisch-vergleichendem Sichtpunkt zu untersuchen, um ihre Eigenartigkeit deutlicher festzustellen. Nämlich, zwecks maximal adäquater lexikographischer Wiedergabe von Texten aus lettischen Mundarten, d.h., genauer Ermittlung ihrer Semantik könnte man auch „Lettische Volkslieder“ („Latvju Dainas“) heranziehen, denn gerade ihre dialektale Spezifik lässt nicht selten auch von den allgemeinen Gesetzmäßigkeiten der Sprachentwicklung zur betreffenden Periode schließen. Dazu wären die lexikalisch-semantischen Varianten der gemeinsprachlichen Wörter am dienlichsten, da ihr Gebrauchsgebiet in der Regel enger als bei phonetischen, morphologischen und sogar lexikalischen Varianten der Redewendungen mit Vergleichen ist und zur Aufstellung einiger konkreter dialektologischer Areale berechtigt.

Nach Untersuchung eines Blocks der lettischen Volkslieder wird schlussfolgert, dass zwecks Erhöhung der Glaubwürdigkeit dieser Forschung auch weitere Varianten der Vergleichskonstruktionen sowie das gesamte Liedermaterial samt dem Index von Vergleichskonstruktionen der Analyse unterworfen werden sollten.

Agris TIMUŠKA
Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukumā 1
LV-1050 Rīga
Latvija
E-pasts: latv@ac.lza.lv

Gauta 1998 02 09
Priimta spausdinti 1998 03 23